

Nicolae Balotă

KARÁCSONY BENŐ

1888–1944

Vallasek Júlia fordítása

Nicolae Balotă irodalomkritikus 1925-ben Kolozsváron született, s ugyanitt járt iskolába 1940-ig, amikor a második bécsi döntés után a Balotă család Dél-Erdélybe, Balázsfalvára, majd Szebenbe költözik. Itt, az ide menekült kolozsvári román egyetem bölcsészkarán hallgatja többek közt Lucian Blaga kultúrfilozófiai előadásait. Ugyanitt lesz tagja a román irodalomban fontos szerepet betöltő Szebeni Irodalmi Körnek Radu Stanca, Șt. Augustin Doinaș és mások társaságában. Az egyetem elvégzése után doktori értekezésének előkészítésére ösztöndíjat kap a francia államtól (számos élvonalbeli román gondolkodó, többek közt Emil Cioran részesült korábban hasonló ösztöndíjban), ám a Sorbonne helyett a berendezkedő kommunista hatalom „jóvoltából” 1948-ban a Securitate pincéibe kerül „*látható szövegek birtoklásának és terjesztésének*” vádjával. Egy év múlva szabadul a börtönből, s a következő évek során volt politikai fogolyként számos alkalmi munkahelyen dolgozik, miközben sorra írónak akkor még az íróasztal fiókjának szánt művei: egy (mindmáig publikálatlan) monográfia Assisi Szent Ferencről, DIONÜSZOSZ ÉS KRISZTUS című kultúrfilozófiai tanulmánya, Pascal-kommentárok és egy tanulmány Tudor Arghezi ZSOLTÁRAI-ról.

Az ötvenes évek közepén Bukarestben él, mellőzött, többnyire a publikálás lehetőségétől is megfosztott értelmiségi körökben mozog, olyan jeles román gondolkodók és irodalmárok között, mint Tudor

Vianu, Constantin Noica, Mihai Șora, Dinu Pillat vagy Andrei Paleologu. Ugyanakkor gyerekkori barátaival, Iuliu Maniu unokáival, a Boila testvérekkel együtt egy memorandumot készít, amely a Nyugat figyelmét lett volna hivatott ráirányítani a kommunista rendszer jogtiprásaira. Az időközben megsemmisített memorandumra azonban a Securitate figyel fel, és 1956 januárjában szerzőit letartóztatják. Nicolae Balotă hét év börtönre, majd kétévi kényszerlakhelyre ítélik hazaárulásért. A hírhedt román börtönökben töltött évek alatt cellatársai a román szellemi élet javából kerülnek ki: görög katolikus püspökök, neves közéleti személyiségek, olyan írók és gondolkodók, mint Nicolae Steinhardt, Dinu Pillat, Al. Paleologu, Adrian Marino és mások. 1964-ben az általános amnesztíának köszönhetően kiszabadul, majd a politikai „olvasás” relatív liberalizálódásának köszönhetően kezdenek megjelenni esszéi, tanulmányai, helyettesként alkalmazzák a Bukaresti Egyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén. Doktori disszertációja az abszurd irodalomról 1971-ben jelenik meg kötetben (LUPTA CU ABSURDUL), 1979-ben Zirkuli Péter fordításában, ABSZURD IRODALOM címen jelenti meg a Gondolat Kiadó. A következő években számos esszé- és tanulmánykötete jelenik meg, többek között a román avantgárd költőről, Urmuzról, valamint Tudor Argheziről írott monográfiái, illetve a huszadik századi román próza történetéről írott könyv-

ve. 1979-től német, majd francia egyetemeken tanít, aztán végleg Párizsban telepszik meg. A kilencvenes évek során többször visszatér Romániába, vendégtanár a bukaresti, illetve a kolozsvári egyetemeken, sorra jelennek meg esszékötetei, illetve *CAIETE ALBASTRE (KÉK FÜZETEK)* címen diákkora óta vezetett naplója.

1981-ben jelent meg a Kriterion Könyvkiadónál *SCRITORII MAGHIARI DIN ROMÂNIA 1920–1980 (ROMÁNIAI MAGYAR ÍRÓK 1920–1980)* című kötete. A magyar nyelvet és kultúrát gyerekkora óta ismerő Nicolae Balotă elsősorban irodalomkritikusként és nem irodalomtörténészként figyeli az erdélyi magyar irodalom hatvan esztendejét, célja nem az irodalomtörténeti folyamatok adatoló felvázolása, inkább műelemzésre, írói portrék megrajzolására hajlik. Írása így rendhagyó irodalomtörténet: a kötet első harmada részletes pályaképet ad az erdélyi magyar irodalom legjelesebb képviselőiről Kós Károlytól Vári Attiláig, majd néhány tanulmányban

a magyar kultúra román befogadásának kérdéseit és lehetőségeit járja körül. A kötet az erdélyi magyar irodalom legfontosabb intézményeinek és irányzatainak átfogó bemutatásával zárul. Nicolae Balotă kolozsvári születésének és neveltetésének köszönhetően képes egyszerre beavatottként és külső szemlélőként viszonyulni az erdélyi magyar irodalom kérdéseire. *„Amikor ezt a könyvet írtam – vallja Nicolae Balotă –, egészen más nyelvi-irodalmi tapasztalatokkal kellett szembesülnöm, mint a román vagy más irodalmak tanulmányozásakor. Mindez a magyar nyelvhez és irodalomhoz való viszonyulásom sajátos jellegéből fakad. Egy időben tudtam belülről és kívülről szemlélni. Más nyelv irodalmát olvastam, amely ugyanakkor számomra ismerős térben íródott.”*

A *LÁTHATATLAN KÉPE* címmel 2000-ben a kolozsvári Koinónia kiadásában jelentek meg magyarul Nicolae Balotă válogatott esszéi.

Vallasek Júlia

Az erdélyi magyar írók arcképcsarnokában Karácsony Benő helye határozható meg a legnehezebben. Nem csupán azért, mert eredeti témájú és stílusú írásai sajátos műfajjá formálódnak. Erős lírai felhangokkal keveredő elbeszélései, regényei álcázott vallo-mások lennének? A domináns ironia mögül minduntalan előtörő mély belső érzékeny-ség kifejeződései? Pseudogyónásokat olvasunk, vagy belső folyamatok mitizálását? Esetleg nem sajátos műfajról, hanem csupán néhány jellegzetes téma, visszatérő motívum történetbe illesztéséről lenne szó? Úgy tűnik, amilyen nehéz meghatározni Karácsony írásművészetének jellemzőit, éppen olyan egyszerű megrajzolni az író port-réját. De mihelyst nekifognánk, e téren is nehézségekbe ütközünk.

Méliusz József visszaemlékezéseiben Karácsony Benő úgy jelenik meg, mint ked-venc hősnék reinkarnációja (hiszen Pjotruska, Tunák, Kázmér és Sebestyén ugyanazon figura különböző alakváltozatai). Méliusz szemével nézve, aki az „illúziók kávéházának” asztalánál ülve emlékezik vissza Karácsony Benőre, elsősorban különös, excentrikus fi-gurának látjuk ezt a furcsa kolozsvári ügyvédet, aki a fantáziába való menekvéseinek éj-szakáin hatalmas Underwood írógépe mellett ülve dolgozik. Excentrikusan rendes ember, és nem ez az egyetlen ellentmondásos vonása. A konkrét részletekre és a vegy-tiszta fantáziára való kettős hagyatkozás mellett más oka is van a személyiségéből eredő és műveiben jól érzékelhető feszültségnek. A spontán ihlet művésze volna? Akkor

miért mindig ugyanarra a szálla fűzi fel történeteit? Humor és kedvesség – e bizonyos fokig kettős érzékenységből ered az a szomorkás jókedv, az örömmel az a legmagasabb foka, amelyből a Karácsony-próza hangulata formálódik.

Karácsony Benő regényeinek cselekményében és előadásmódjában egyaránt Ariel könnyed szelleme lebeg. A hős, aki már-már a szerző alteregójának tűnik (de csak tűnik), maga is Ariel könnyedségével mozog. A fantáziát megtestesítő figura Karácsony Benő regényeiben nem is lehetne más, mint művész. A művész helyzetének kettőssége – egyfelől maga is egyszerű ember, másfelől viszont az emberi társadalom keretein kívül áll – valósággal lenyűgözte a szerzőt. Írásainak hol rejtett, hol kinyilvánított líraisága nagymértékben a saját helyzetére való reflektálásból fakad. De te narratur fabula – mondhatjuk, Karácsony Benőt olvasva. Mégsem poétikus prózát ír, művei minden líraiságuk ellenére objektív szemléletet tükröznek. Mi vonzotta úgy Karácsonyt a művész léthelyzetében? Minden bizonnyal a kétértelműség. A túlságosan emberi, sőt emberfeletti művész szembesül a környező világgal, és felmutatja annak hiábavalóságát. A művész látszólagos „komolytalansága” elmozdítja azt a látószöveget, amelyből a világ ítélkezni szokott. Karácsony művésze *iron*, ironikus hős, a szó archaikus értelmében, nem csupán azért, mert másokat ironizál, hanem mert saját helyzete is ironikusnak mondható. Hangsúlyozza a hiúságot, a banalitást, súlynélküliséget, a „fontosnak” hitt emberek, sőt az egész világ ürességét. A PjOTRUSKA (1927) Baltazárja vagy Felméri Kázmér (az 1936-os NAPOS OLDAL, illetve a posztumusz, 1946-os A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN című regényekben), egy író és egy festő, akárcsak Karácsony regényeinek más művészfigurái nagy fantáziájú széltolók, akik fűtülnek a társadalmi szabályokra, a polgári társadalom normáira. Ez a regényhős aztán szerzőnk minden újabb kötetének cselekményében a TAUGENICHTS romantikus hagyományát követi. Akár Joseph von Eichendorff, ő is egy mihaszna életének jeleneteit írja meg. Nem tudni, ismerte-e Karácsony Benő a német romantikus szerző művét, az AUS DEM LEBEN EINES TAUGENICHTS-et. Ha a naplopó alakjának megformálásában nem mutatható is ki közvetlen hatás, Karácsony hőseit fantáziájuk, humoruk és a többiektől őket elszigetelő ironia rokonítja Eichendorff mihasznájával, de főleg az, hogy mindezek az egzisztenciális összetevők megkülönböztetik őket az átlagemberektől, ahogy az *iron* is különbözik a *banausostól*.

Általában a központi, sajátos aurával rendelkező figurák mellett mintegy dublorként feltűnik egy másik szereplő, amolyan árnyék, cinkostárs, aki bizonyos fokig a főszereplő karikatúrája. A PjOTRUSKA-ban például Csermely János. Elcsapott városi fogalmazó, tehát nincs „komoly”, „biztos”, „tisztességes” hivatala. Ez a „bolhaszín felöltőjű” fiatalember játssza a beszélgetőpartner szerepét a cirkuszi bohócok jelenetében. A vidéki kisvárosban, ahol élnek, egyedül a fantázia játéka oldják a mindennapok gyilkos egyhangúságát. Csermely hiábavalóságokra, fantazmagóriákra pazarolja képzeletét, meríti ki elméje „pirotechnikai tartalékait”. A két fiatalember körül kirajzolódik a vidéki kisváros lakóinak vázlatos, karikatúrává sűrített portréja. Karácsony fiatal hősei par excellence lázadók. Csermelyt például így mutatja be a narrátor: „*Lázás fiatalember volt, aki lenézte a polgári gondolkodás szabályait, amiket a haladás már rég félretaposott, mint az ócska cipősarokot. Valami nagyszabású közművelődési mozgalmat szeretett volna kezdeményezni a tűzoltózenekar határozott kiküszöbölésével, amely felkarolta volna a modern költészetet, gondoskodott volna az irodalomtanárok sterilizálásáról, hogy a társadalom e közveszélyes elemektől végre-valahára megszabaduljon, intézkedett volna a nők arányos elosztásáról, és a ruházkodás terén a teljes egyéni szabadságot biztosította volna.*” A furcsa figura leírása gyön-

géd, rejtett humorral folytatódik. A narrátor ugyanazzal a finom iróniával, árnyalt humormal jellemzi alakjait, amellyel azok rendelkeznek. Csermelyről például azt is megtudjuk, hogy „*azt kívánta magában, bárcsak örökre tartana a káosz*”. Vagyis a háború kitörésével létrejött zűrzavar. Nem mintha harcias jellem volna, hanem mert boldoggá teszi minden, ami megzavarja a polgári rendet, a mindennapok merev szabályait. Ez a mihaszna a kétségbeesésig megszenvedti a hiteles lét hiányát. Az összes egzisztenciális betegséget, unalmat, rosszkedvet, reménytelenséget és magányt végigkínlódja. A művészet viszont megvigasztalja és fellelkesíti. Mások lesújtó megjegyzéseit egy-egy versről személyes sértésnek érzi. A művészet dolgában a PjOTRUSKA két Taugenicht hőse természetesen nem vall azonos nézeteket. Csermely a művészet lelkes, de terméketlen ízelelője. Amíg társa birkózik a szavakkal, ő „*lobogó szerelmi verseket szavalt egy-egy meghatott cselédlánynak, tavasszal állástalan enygyári munkáslányokkal sétált a berekben, bolhaszín felöltője nyugtalanul szárnyalt a fűzfák és bodzabokrok között, Adyt szavalta, a csillagokról, a halálról, a csókról hadart valószínűtlen dolgokat...*”. Baltazár minden költői különállása ellenére részt vesz egy társadalmi forma, egy mentalitás elleni harcban, társa viszont megelégszik a rapszodikus lélek poénjaival. Mindkettő a lázadó szellem tűzijátékait mozgatja. Elég nekik a dolgok bolygatása, a hangulat felrázása, a fantáziátlan butaságok elfojtása vagy éppen felélesztése. Baltazár például „*rácsábította a közönséget, hogy maga írjon. Kitenyészette az ellentéteket, kiszemelte az ellenfeleket, és aztán egymásnak eresztette őket. És a vérengző szamarak milyen tréfás vadállatokká váltak, amikor ő rájuk segítette az oroszlánbőrt. A labból valóságos arénát csinált, és gonoszokdva, jóízű nevetéssel nézte páholyából a bős verekedést...*”.

Az ironikus hősök körül mozgó történet nem sok meglepetést hordoz. Karácsony Benő csak annyit mesél, amennyi szükséges ahhoz, hogy az epikai szál ne szakadjon meg, hogy a narratíva megalapozott legyen. Regényeiben a fiktív elbeszélő gondolatai a fontosak, mindaz, amit ő mond el a történetről, illetve annak mélységeiről. Baltazár regényírói sikere, a szép színésznő iránt érzett viszonzott szerelme többé-kevésbé konvencionális zárlat egy olyan regényben, melynek hősei nem a siker érdekében cselekszenek. Karácsony alakjai olyanok, mint a romantikus hősök, csakhogy azok pátosza nélkül, van bennük valami szokatlan, szemernyi excentrikusság, amely egyedivé és feledhetetlenné teszi őket. Ahogy Karácsony Benő írta: „*Minden emberben van valami különleges, egyedi, de többnyire az élet, mint egy sózsák rájuk esik és agyoncsapja azt. Néha hallom a rendkívüli szellem segélykiáltásait e tragikus sózsák alól, és idejétmúlt humanistaként igyekszem kiszabadítani onnan.*”

Jól jellemzi ez a részlet Karácsony Benő alkotásainak alapvető niségét. Felmutatni a „különlegeset”, kimenteni azt a banalitás uralma alól egy időben esztétika és etika. Írónk szimpatikus „széltolói” a szó egzisztenciális értelmében „kivételek”. Az alacsonyabb fokon jelentkező hasonmások burleszk- vagy groteszk vonásaik ellenére az eltaposott értékek tragédiáját jelképezik. Csermely, az elcsapott fogalmazó, a költészet nevetséges rajongója a technikai sallangoktól mentes, pusztán emberi erővel való repülés hóbortos álmát dédelgeti magában. Álma, akár Ikaroszé, végül a kövezetnek csapódva ér véget.

Ákár a Baltazár–Csermely duó a PjOTRUSKA-ban, az ÚJ ÉLET KAPUJÁ-ban (1932) egy másik szereplőpár játssza a romantikus kettős modern változatát. Jean Paul, La Motte Fouqué vagy E. T. A. Hoffmann iróniája, Eichendorff érzékenysége csillan fel ebben az írásban. Karácsony párhuzamos szerkesztéssel rajzolja meg Tunák, az első világhá-

borús fogságból súlyos sérülten visszatérő mérnök és felesége, a tiszta-bűnös Tinta-petty alakját, hasonló-ellentétes viszonyban a „szocialista” Himmel és kedvese, Ezüstszív figuráival. Akár a PjOTRUSKÁ-ból ismerős páros, Tunák és Himmel is a társadalom peremén mozog. Ők is alkalmazkodásra képtelen nonkonformisták. Létük pátosza (és nem tragikuma, mert nem emelkedik a tragikus méltóság tudatára) azonban nem az alkalmazkodásra való képtelenségben rejlik. Karácsony Benő alakjai a normákkal és törvényekkel való reménytelen szembenállás áldozatai. A sors iróniája hajtja őket. Ügyetlenül, bohóc módjára botorkálnak az élet nagy színpadán. Az írói perspektíva furcsán világítja meg őket: jóindulatú mosoly fénye hull rájuk, majd a szomorúság árnyéka fedi őket. Akár a bohócoknak, nevetésre festett szájuk sírásra görbül. A „komoly”, „megállapodott” emberek világától távol eső lények szomorkás humora játékos, könnyes-mosolygós hangokat csal ki a narrátorból.

E lírai-elbeszélő alkotásokban ott lüktet az élet. A láz, amely minduntalan az irónia szkepszisével próbálja legyőzni önmagát. A pátosz felolvad a gúny savában. Karácsony prózájának két legjelentősebb alkotásában, a NAPOS OLDAL-ban, illetve A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN-ben a főszereplő, Felméri Kázmér természetesen maga is művész. Bohém lélek, a konvenciók esküdt ellensége, akiből hiányoznak a világi érvényesülés ambíciói, szkeptikus (mint maga a szerző), tehetséges, de a nagybetűs Művész gögje nélkül, együtt érez minden elesettel, és megvet minden hatalmat – Felméri tehát a józan fantázia megtestesülése. Maga is amolyan naplopó, bár eleinte állása van a Fedőcserép és Alagsómműveknél. Nem egy hasonmás párja van, mint a többi Karácsony-regényben, hanem több. Baráti körének tagjaiban tükröződik, cinkostársaiban a művészetek terén, elbocsátott mozihegedűsökben, jölelkű és féralfaló özvegyek kegyeiből élő boldogtalan költőkben és hasonlókbán. Tömzsi, Feketics és Bodza Csermely vagy Himmel új alakváltozatai. *„Véges kis lények vagyunk, téveteleg báránykák, nem szabad egymást komolyan vennünk.”* Ez csak egyik gondolata Felmérinek, e cseppet sem zord, hanem kifejezetten mosolygós, barátságos, de végletekig szkeptikus filozófusnak. A két regény szövege, melyet éppen a szobrász alakja fűz egybe, többnyire Felméri elmékedéseiből áll össze. Egy alapvetően „komolytalan”, tréfás lélek gondolataiból, aki mindig készen áll a maguk abszurdításában láttatni *„az úgynevezett komoly dolgokat, mint például az életet, a halált, a rettenetes adókat, a gazdasági viszonyokat, a külkereskedelem pangását, a színpadi változást satöbbi”*. A húszas évek fiatal dadaista és szürrealista művészeinek avantgárd lázadásából őriznek valamit ezek a regények. Lépten-nyomon érezhető a háború utáni nemzedék szembefordulása az őt megelőzővel. *„Odaraktak minket egy gondolat lejtőjére, és hátulról belénk rúgtak, hogy nagyot guruljunk. S akkor alázatot és tiszteletet várnak tőlünk.”* De nem csak a felelőtlen hadakozók, a háborúból megtollasodottak rendjét figurázzák ki, és általában nem csak a múltat és jelent, a várható modern technikai civilizációt is ironikus gúnnyal ábrázolják. *(„Néhány évtized még – jósolta Lólábú –, és jön a robusztus vasbeton, a higiénia, a 200-as átlagsébség, és a főtér kövei közül eltűnik a pitypang, eltűnnek a kövek, jön a gázfedezék és a halotthamvasztó. Öröm lesz akkor élni.”)* Karácsony Benő szkepszise mélyebb, mint amilyennek első látásra tűnne, egyformán támad minden valóságot és hatalmat, egyformán oszlat el minden illúziót. Egyesek szerint ez a szkepszis akadályozza művészetének kiteljesedését. Valójában éppen e szkepszis különböző kifejeződési formáiból születik prózájának sajátos varázsa. A fiktív elbeszélő (esetünkben Felméri Kázmér) szövege hol vidám fecsegés, hol poénra vagy szellemes kommentárra kihegyezett kitérő formáját öltő pamflet a civilizált és perverz ember

mesterséges világa ellen. Késői, prófétai súlytól mentes rousseau-izmus érződik Felméri szavaiban, gesztusaiban. A rogyadozó malomban (emlékezzünk Alphonse Daudet provençe-i malmára vagy Thoreau kunyhójára a WALDEN-ből!) nyugalomban él Veronkával, a hűséges kis cseléddel és néhány háziállattal. Az élet „napos oldala”, amit Felméri keres, az egyszerű, szerény örömök paradicsoma.

A művész, aki a nagyvárosokban kereste a sikert, A MEGNYUGVÁS ÖSVÉNYEIN című regényben visszatér ebbe az apró mennyországba. Ezúttal testvérlelek, a fia társaságában. Visszatérés ez a „kozmoszból” egy családias és illuzórikus mikrokozmoszba. A regény központi motívuma, a szigetlakó-életmód sokkal erősebben jelentkezik, mint a NAPOS OLDAL-ban. A sziget az a kiválasztott tér, paradicsomi világ, ahova Karácsony hősei vágyódnak. Változatos utakon próbálnak szabadulni az ember, a város és főleg a társadalom kötelékeiből. Apa és fia, Pipánszki Pipán és a Nagy Adófőnök közti viszony gyöngéd bevezetés az ártatlanság pszichológiájába. A játék, elsősorban a szavakkal való játék meghatározó a szigetlakók életében. A szavak különleges légkört árasztanak, akár csak a körülöttük mozgó alakok (Nofretete, Kűszvágó Csér stb.). A bukolikus örömhöz a legkevésbé sem hétköznapi szigetlakóélet apró nyomorúságai kapcsolódnak. A melankólia ebbe a látszólag idilli léthelyzetbe is beszivárog. A lét elveszíti (a Karácsony-figurákra oly jellemző) ironikus vonását, és felszínre hozza patetikus vetületét.

A Felméri-regények figuráiban lehetséges „megváltók” finoman álcázott alakját fedezhetjük fel. Eiron a komikus szabadító. Ilyen Üdvözítő-figura az UTAZÁS A SZÜRKE FO LYÓN-ban Sebestyén, a vidéki patikából induló szerény tudós. E fürkésző zseni útja Párizsig, majd vissza, bizonyos fokig pikareszk történet, melynek hőse, pikárója a legkevésbé sem könnyelmű lélek. A jóra való felfedező, akár csak társai, a Karácsony-regényekben szereplő művészek, naplopók, csavargók, maga is megismeri a kudarcot, a hiábavaló erőfeszítéseket, a hamvába holt merész álmokat.

A szerző alapvető pesszimizmusa ez? Semmiképpen sem. A narrátor együtt érzőn, mosolyogva követi különböző alakokat felöltő hőseit a lét útvesztőiben.

Karácsony Benő a részletező fantázia kiváló mestere. Játékos, csapongó képzelete nem tűri a nagy epikai szerkezetek szigorú rendjét. Felméri Kázmér elhatározza, hogy írni fog, de kénytelen beismerni, hogy „fogalmazásom tiszteletlen és túlságosan is fesztelen, ami az irodalmi követelményeket illeti. Könnyed és lényegtelen dolgokon nyargalászom, és hiányzik írásaimból a zord szabályszerűség, a drámaiság. Nyilván az is súlyos hiba lehetett, hogy nem kotlottam nagyobb szabású eszmék záptojásain, nem ültem neki, hogy kiköltsem őket. Az irodalom ma tele van ilyen törekvő kotlókkal, akik komor elhatározással és fejezeteken át üldögtelnek pompás záptojásaikon”. Önirónia és mások szatirikus ábrázolásának jellemző összefonódása a betűk komolytalan „mégmértetésén”. Karácsony Benő írásaiból hiányzik a masszív építmények szigora, de sugárzik belőlük az emberséges beszéd jóindulata.